

РОЗДІЛ 7

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 342.1

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-1/69>

НАЦІОНАЛЬНА ТА ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ У СУЧАСНОМУ ПРАВОВОМУ ВИМІРІ

NATIONAL AND CIVIC IDENTITY IN THE MODERN LEGAL DIMENSION

Александров М.С., к.ю.н., старший дослідник,
провідний науковий співробітник

Державний науково-дослідний інститут Міністерства внутрішніх справ України

Стаття висвітлює детермінацію української національної та громадянської ідентичності в правовому вимірі. Актуальність теми обумовлена затвердженням засад політики з утвердження української національної та громадянської ідентичності. У цьому контексті важливого значення набуває правильне розуміння національної та громадянської ідентичності, чіткість зазначених дефініцій в українському законодавстві, а також відповідність заходів, які запропоновано для досягнення мети державної політики, суті цих визначень.

Наукова новизна дослідження полягає в наданні подальшого розвитку дефініцій «національна ідентичність», «громадянська ідентичність», а також в удосконаленні розуміння принципових відмінностей між цими поняттями. Практична значущість дослідження полягає в пропозиції удосконалення сучасного законодавства щодо політики утвердження національної та громадянської ідентичності, зосередивши завдання і заходи такої політики на утвердженні в першу чергу громадянської ідентичності. Дослідження проводилось методами індукції та порівняльно-правового аналізу. Джерельну базу дослідження складають праці вітчизняних та закордонних науковців, а також чинні нормативно-правові акти.

На основі аналізу наукової літератури узагальнено підходи до розуміння термінів «ідентичність», «нація», «національна ідентичність», «громадянська ідентичність». Визначено, що національна ідентичність передбачає ідентифікацію особи з сукупністю духовних і моральних цінностей, які мають етносоціальне коріння (мова, культура, історична пам'ять тощо). Натомість громадянська ідентичність виявляється в ідентифікації особи з об'єктами, які мають визначений правовий статус (держава, народ). Попри те, що обидві ідентичності лежать у площині морально-духовної сфери суспільних відносин, утвердження громадянської ідентичності вбачається авторам більш актуальним питанням, оскільки така ідентичність передбачає політико-правовий зв'язок з державою і народом, зокрема взаємні права та обов'язки особи по відношенню до держави і навпаки. У висновках автори пропонують удосконалити завдання політики щодо утвердження громадянської ідентичності, долучивши до них формування правової свідомості та правової культури громадян.

Ключові слова: національна ідентичність, громадянська ідентичність, нація, держава, правова свідомість, правова культура.

The article shows the determination of Ukrainian national and civil identity in the legal dimension. The topicality of the topic is determined by the approval of the principles of the policy on the establishment of Ukrainian national and civil identity. In this context, the correct understanding of national and civil identity, the clarity of the specified definitions in Ukrainian legislation, as well as the conformity of the measures proposed to achieve the goal of state policy with the essence of these definitions, are of great importance.

The scientific novelty of the study consists in providing further development of the definitions of "national identity", "civil identity", as well as in improving the understanding of the fundamental differences between these concepts. The practical significance of the research lies in the proposal to improve the modern legislation on the policy of national and civil identity affirmation, focusing the tasks and measures of such policy on the affirmation of civil identity in the first place. The research was conducted by methods of induction and comparative legal analysis. The source base of the research consists of the works of domestic and foreign scientists, as well as current legal acts.

Based on the analysis of scientific literature, the approaches to understanding the terms "identity", "nation", "national identity", "civic identity" are summarized. It was determined that national identity involves the identification of a person with a set of spiritual and moral values that have ethno-social roots (language, culture, historical memory, etc.). Instead, civic identity is manifested in the identification of a person with objects that have a certain legal status (state, people). Despite the fact that both identities lie in the plane of the moral and spiritual sphere of social relations, the authors consider the establishment of a civic identity to be a more urgent issue, since such an identity implies a political and legal relationship with the state and the people, in particular, the mutual rights and duties of a person in relation to the state and vice versa. In the conclusions, the authors propose to improve the tasks of politics regarding the establishment of civic identity, adding to them the formation of legal consciousness and legal culture of citizens.

Key words: national identity, civic identity, nation, state, legal consciousness, legal culture.

Трансформація внутрішньої політики України, що відбулася після 2014 року, спрямована на утвердження в українців патріотичних цінностей і обумовлена, головним чином, необхідністю протистояти гібридній війні, яку розпочала проти нашої держави Російська Федерація. Залишаючи поза межами дослідження принципове питання щодо доцільності втручання держави у морально-духовну сферу життя, відзначимо, що з метою реалізації державної політики з утвердження національно-патріотичного світогляду за останні десять років зроблено багато кроків із законодавчого закріплення цієї політики та її виконання. Зокрема, були здійснені кроки щодо утвердження державної політики пам'яті (засудження комуністичного та нацистського тоталітарних режимів, надання особли-

вого статусу борцям за свободу України в ХХ ст., надання статусу центрального органу виконавчої влади Українському інституту національної пам'яті тощо), мовної політики (прийняття Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»), організації національно-патріотичного виховання (затвердження відповідної Стратегії та Державної цільової соціальної програми).

У 2022 році, із початком повномасштабної агресії проти України, заходи щодо патріотичного виховання населення були посилені. На тлі об'єднання українців навколо ідеї оборони держави від ворога в грудні було прийнято Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної

та громадянської ідентичності» [1]. Реалізація цієї політики передбачає широкий спектр заходів на усіх рівнях влади. Отже, доцільно проаналізувати саму ідею утвердження громадянської та національної ідентичності та принципи її реалізації в правовому полі.

Попри відносну новизну теми реалізації політики утвердження української ідентичності, її місце в державотворенні та політичних процесах досліджували вітчизняні науковці, зокрема О. Бялик, С. Власенко, О. Гапченко, М. Дерунов, С. Довбенко, Д. Зінченко, В. Караваєв, М. Козловець, Л. Кравченко, В. Майданюк, О. Макарова, Л. Нагорна, Х. Петрів, М. Подгорняк, А. Санченко, С. Толочко, та ін. Разом із тим, існує необхідність щодо поглибленого дослідження цієї теми. Зокрема, потребує уточнення категорійний апарат.

Метою цієї статті є визначення ключових понять політики з утвердження української національної та громадянської ідентичності. Для досягнення мети статті пропонується виконати наступні завдання:

- проаналізувати дефініції «національна ідентичність» та «громадянська ідентичність»;
- на підставі проведеного аналізу визначити принципові відмінності цих понять;
- дослідити сучасне українське законодавство на предмет завдань, які поставлені державою щодо провадження політики з утвердження національної та громадянської ідентичності;
- визначити перспективні напрямки удосконалення цієї політики.

Пристаюючи до основної частини дослідження, зауважимо, що основним терміном, який лежить у корінні національної та громадянської ідентичності, є, власне, «ідентичність». У тлумачному словнику української мови «ідентичність» визначається просто як «тотожність» [2, с. 11]. Отже, ідентичність передбачає тотожність з кимось або чимось. О. Маркова, досліджуючи феномен ідентичності, зазначила, що розв'язання цього феномену лежить на перетині різних течій, зокрема соціологічних, філософських, політичних та соціокультурних [3, с. 253]. Наприклад, з точки зору соціології, ідентичність – це комплекс ролей і соціальних статусів, що організовані відповідно до вимог соціальної системи [4]. Р. Фогельсон звертає увагу на вплив соціального оточення на уявлення людини про себе, а отже ідентичність окремого індивіда формуються під впливом його взаємодії із соціумом [5]. Таким чином, ідентичність формується в кожній особистості окремо, але в межах певного соціального середовища, в якому ця особистість існує. Цілоком закономірно, що таким середовищем для уособлення національної та громадянської ідентичності є, відповідно, нація (або народ) та громада.

Національна ідентичність дослідниками тлумачиться як «широкий комплекс індивідуалізованих і неіндивідуалізованих міжособистісних зв'язків та історичних уявлень, який становить основу самоідентифікації окремих осіб та груп людей із певною нацією як самобутньою спільнотою» [6] або як «феномен, який об'єднує культурну і громадянську ідентичність, які формуються, відповідно, на базі етнокультурних та соціально-політичних чинників» [7, с. 80–82]. Як бачимо, з наукових позицій громадянська ідентичність є лише складовою частиною національної ідентичності. Натомість, законодавці розмежовують ці поняття, наголошуючи, однак, на необхідності утвердження обох вищезазначених дефініцій.

Українська національна ідентичність у чинному законодавстві тлумачиться як усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями [1]. Громадянська ідентичність – стійке усвідомлення громадянином України,

закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством [1]. Застосовуючи простий аналіз, можна висунути гіпотезу, що національна ідентичність передбачає зв'язок особи з певною сукупністю духовних і ідейних цінностей, а громадянська ідентичність – зв'язок особи з державою та її суспільством, які мають визначений правовий статус.

Для підтвердження цієї тези дослідимо ключові поняття, зв'язок з якими, на думку законодавців, визначає національну чи громадянську ідентичність. Оскільки національна ідентичність передбачає зв'язок з українською нацією, в першу чергу доцільно проаналізувати термін «нація». Як зазначає М. Антонович, з точки зору західно-європейського тлумачення поняття «нація» і «національність» визначають, відповідно, державу та належність до держави (громадянство) [8, с. 494]. Однак, окремі науковці, наприклад В. Коннор, говорять про неможливість ототожнення нації і держави та визначають першу як «самопізнавальну», «самосвідому» та «самовиокремлювану» етнічну групу [9].

Зазначимо, що в українському законодавстві традиційно термін «нація» вживається поруч з терміном «народ», при цьому «нація» має більш яскраво виражений етнічний характер. Наприклад, відповідно до Основного Закону право на самовизначення було здійснено українською нацією та всім українським народом [10]. Отже, навіть в преамбулі Конституції нація та народ не є рівнозначними. З одного боку, вбачається, що українська нація є частиною українського народу, з іншого – саме нація виступає на першому місці серед здобувачів права на самовизначення. На етнічне підґрунтя визначення української нації та її місця в сукупності інших національностей, що складають український народ, вказує 11 стаття Конституції України, відповідно до якої «державою сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України» [10]. Отже, нація – історично оформлена група людей, якій притаманна етнічна, мовна, культурна і релігійна самобутність, а також усталені традиції.

Варто також згадати і про такий термін як «титульна нація». Титульна нація може бути охарактеризована як частина населення держави, національність якої визначає офіційне найменування цієї держави [11, с. 357]. Вітчизняні науковці та законодавці зверталися до поняття «титульна нація» у своїх наукових публікаціях та законопроектах. Відомий, наприклад, законопроект «Про права корінних народів України» від 20.03.2014 № 4501, в якому зазначалося що «Титульною нацією в Україні є українці» [12]. І. Лопушинський наполягає на необхідності ухвалення Закону України «Про титульну (українську) націю», який сприятиме утвердженню прав і свобод українців як нації, та внесенні відповідних змін до Конституції України [13]. Виходячи з цих положень можна говорити, що провадження політики з утвердження національної ідентичності фактично означає формування самоусвідомлення етнічних українців як титульної нації.

У контексті політики утвердження національної ідентичності слід також пам'ятати, що в Україні проживають представники інших національностей, які є частиною націй, сформованих поза межами нашої держави. Завданням державної політики щодо утвердження української національної ідентичності є формування і збереження такої ідентичності лише «у громадян України, які усвідомлюють свою належність до української нації, а також у закордонних українців» [1]. Щодо корінних народів та національних меншин України передбачається забезпечення розвитку їх етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності [1]. Таким чином, політика з утвердження

національної ідентичності повинна бути збалансованою й запобігати дискримінації чи інших протиправних дій щодо представників інших національних меншин, які проживають в Україні.

Політика громадянської ідентичності, на відміну від політики національної ідентичності, має інше спрямування та зосереджується на правовій і політичній сфері життя. Ключовим для цієї політики є поняття «громадянство» – правовий зв'язок між фізичною особою і Україною, що знаходить свій вияв у їх взаємних правах та обов'язках [14]. Саме громадянством можна визначити зв'язок українців, зокрема закордонних, з Україною як з державою. Форма української держави, її складові елементи та структура визначені в Основному Законі. Конституцією визначено також правовий статус українського народу, політико-правовий зв'язок з яким визначає громадянську ідентичність: український народ – носій суверенітету та єдине джерело влади в Україні [10]. Щодо громадянського суспільства, стало визначення якого на сьогодні відсутнє, то, виходячи з його функціонування поза державними інституціями, але в межах держави, слід констатувати, що це суспільство існує, розвивається і взаємодіє у правовому полі, яке встановлено в державі. Отже, гіпотеза про відмінність національної та громадянської ідентичності, яка полягає у зв'язку особи відповідно з сукупністю духовних цінностей або з визначеними формами суспільства підтверджено.

Слід також зауважити, що політико-правовий зв'язок з державою і народом, заявлений законодавцями як основа української громадянської ідентичності, є більш широким поняттям і виходить за межі громадянства. Наприклад, В. Явір вважає політико-правову систему складною над-системою, в якій взаємодіють політична і правова системи; багаторівневою, комплексною, взаємопов'язаною сукупністю взаємодій і взаємозв'язків політико-правових інститутів та правових засобів, покликаних регулювати політико-правові відносини, та політико-правові явища, що виникають унаслідок цього регулювання, яке забезпечує стабільність і розвиток політико-правової сфери [15, с. 38]. Вчений виокремив наступні складові політико-правової системи: 1) інституційна (усоблення політики і права в конкретних інституціях); 2) нормативно-регулятивна (сукупність норм, що регулюють політико-правові відносини); 3) комунікативна (зв'язки і взаємодія суб'єктів у межах політико-правової системи); 4) функціональна (система процесів, які відбуваються у сфері); 5) духовно-ідеологічна (політико-правова свідомість і політико-правова культура [15, с. 35–37].

Закономірно припустити, що політика утвердження громадянської ідентичності, як і національної ідентичності, лежить, передусім, у духовно-ідеологічній сфері. Відтак, утвердження громадянської ідентичності має концентруватися на формуванні в громадян України політико-правової свідомості та культури. Правову культуру можна визначити як правові знання, переконання та уявлення, світоглядно-правові орієнтації, що відображаються в правовій свідомості людей і органічно поєднані з їх соціально-правовою активністю щодо освоєння та творення суспільно-правового буття [16, с. 6]. Правова свідомість, в свою чергу, виступає визначальною формою суспільної свідомості в силу того, що об'єктом її відображення і реакції є явища правової реальності [17, с. 18]. Отже, ці дві категорії є важливою частиною утвердження української громадянської ідентичності. На підтвердження нашої тези наведемо думку І. Шаравари, яка вважає, що побудова правової держави без поліпшення правової культури та підвищення рівня правосвідомості громадян України є неможливою [18, с. 10].

Щодо практичної реалізації політики з утвердження національної та державної ідентичності та їх зв'язку з тезами, озвученими в нашому дослідженні, слід звер-

нути увагу на основні завдання такої політики. Цими завданнями є: 1) формування у громадян України, у тому числі дітей та молоді активної громадянської позиції на основі поваги до прав людини, духовних цінностей українського народу, національної самобутності, оборонної свідомості та громадянської стійкості, патріотизму, поваги до державних символів, державної мови, суспільно-державних (національних) цінностей України та розуміння їх важливості для становлення держави; 2) формування та збереження української національної ідентичності у громадян України, які усвідомлюють свою належність до української нації, а також у закордонних українців; 3) забезпечення розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України; 4) усунення впливу держави-агресора (держави-окупанта) в інформаційній, освітній, культурній сферах України; 5) активізація діяльності інститутів громадянського суспільства для досягнення цілей державної політики в зазначеній сфері; 6) поширення інформації про ветеранів війни, формування у суспільстві традицій вшанування пам'яті загиблих (померлих) ветеранів війни; 7) формування готовності громадян до виконання конституційного обов'язку щодо захисту незалежності та територіальної цілісності України [1]. Аналіз наведених завдань дозволяє заявити, що більшість з наведених завдань має на меті утвердження саме національної ідентичності. Щодо утвердження громадянської ідентичності, то до таких завдань можна віднести лише ті, які пов'язані з виконанням обов'язку щодо захисту держави. Таким чином, на сьогодні існує необхідність пошуку нових завдань щодо реалізації політики утвердження української громадянської ідентичності. На нашу думку, утвердження саме громадянської ідентичності буде сприяти розбудові України як правової європейської держави. І для удосконалення політики утвердження громадянської ідентичності доцільним буде запровадити завдання з підвищення правової свідомості та правової культури громадян.

Також важливо зазначити, що сьогоденні кроки держави щодо утвердження української національної та громадянської ідентичності попри багатотіковий формування української нації вбачаються нам не зайвими, скоріше, навпаки – такими, що здійснюються із запізненням. Причина цього – відсутність в українській нації власної незалежної держави до 1991 року, а після здобуття незалежності – непродумана та неорганізована політика щодо підвищення національної самосвідомості. Тому утвердження української національної та громадянської ідентичності є на сьогодні важливою справою, що в майбутньому може посприяти зміцненню української державності.

Підсумовуючи наше дослідження, наголосимо, що сучасна політика утвердження національної та громадянської є адекватною, але дещо запізною реакцією держави на гібридну війну проти України. При цьому основний наголос в сучасній політиці держави зроблено на утвердженні національної ідентичності, яка передбачає зв'язок громадян з сукупністю морально-духовних цінностей. Натомість утвердженню громадянської ідентичності як зв'язку громадян з визначеними в правовому полі цінностями (державна, український народ) серед завдань сучасної політики приділено недостатньо уваги. Отже, існує необхідність збільшити кількість завдань та активізувати державну політику саме з утвердження української громадянської ідентичності. При цьому завдання з утвердження національної ідентичності мають органічно доповнювати завдання з утвердження громадянської ідентичності. Одним із кроків на шляху вдосконалення політики з утвердження громадянської ідентичності може бути доручення до завдань такої політики формування в громадян України правової свідомості та правової культури.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: Закон України від 13 грудня 2022 року № 2834-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text> (дата звернення: 25.12.2023).
2. Словник української мови: в 11 т. АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О.О. Потебні; ред. кол.: І.К. Білодід (гол.), А.А. Бурячок, В.О. Винник та ін. Київ: Наукова думка Т. 4: І–М. 1973. 840 с.
3. Маркова О. П. Феномен ідентичності в міждисциплінарному вимірі. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 берез. 2018 р.). МВС України, ХНУВС. Харків, 2018. 297 с. С. 250–253.
4. Тороп К. С. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності педагога. *Актуальні проблеми психології*. 2008. Т. 7, вип. 15. С. 292–296.
5. Fogelson R. D. Person, self and identity. Some anthropological retrospects, circumspects and prospects. *Psychosocial theories of the self* / B. Lee (ed.). London: Plenum Press, 1982. P. 115–132.
6. Нагорна, Л. П. Ідентичність національна. Енциклопедія історії України: Т. 3. Київ: Наук. думка, 2005. С. 416–417.
7. Богомолов, О. В., Данилов, С. І., Семиволос, І. М., Яворська Г. М. Ісламська ідентичність в Україні. Київ: AMES, 2005. 130 с.
8. Антонович М. Співвідношення понять «народ» і «нація» в національному та міжнародному праві (в контексті українського націєтворення). *Той, хто відродив Могилянку*: зб. до 60-ліття В'ячеслава Брюховецького. Київ: Києво-Могиллянська академія, 2007. С. 494–502.
9. Вулф К. Етнічний націоналізм: Аналіз і захист: Пер. з англ. Націоналізм: Антологія / Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. Київ: Смолоскип, 2000. С. 493.
10. Конституція України Закон України від 28 червня 1996 року. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 25.12.2023).
11. Подобєд О. Рецензія на монографію Кіндрачук Н.М. «Простір українського національного "Я": 60-ті –70-ті рр. XX ст.». Івано-Франківськ: НАІР, 2020. 502 с. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика*. Збірник статей / Гол. ред. В. Смолій, відп. ред. В. Даниленко, ред.-упоряд. В. Швидкий. Випуск 25. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. 416 с.
12. Про права корінних народів: Проєкт Закону України від 20.03.2014 № 4501. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/JG3H100A?ap=5> (дата звернення: 25.12.2023).
13. Лопушинський, І. П., Момоток, О. М., Татарченко, О. Б. Титульна (українська) нація: потреба законодавчого закріплення в Україні. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. 2023. № 7. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2023-7-01-14> (дата звернення: 25.12.2023).
14. Про громадянство: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text> (дата звернення: 25.12.2023).
15. Явір В. А. Політико-правова система крізь призму системного підходу. *Актуальні проблеми політики*. 2021. Вип. 67. С. 34–39.
16. Скуратівський В.А., Палій О.М. Основи соціальної політики. Київ: МАУП, 2002. 200 с.
17. Скакун О. Ф. Чи є правосвідомість компонентом правової системи (щодо точки зору російського вченого). *Правова система України: проблеми і тенденції розвитку*: матеріали наук.-практ. конф., м. Харків, 3 червня 2010 р. .Нац. акад. правових наук України [та ін.] ; редкол.: Ю. П. Битяк [та ін.]. Харків: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. 171 с.
18. Шаравара І. Правова свідомість та правова культура в Україні: проблеми формування. *JURNALUL JURIDIC NAȚIONAL: TEORIE ȘI PRACTICĂ*. 2015. С. 9–12.